

И.С. Радомский, Е.А. Якубенко

КАМЕННЫЙ ИНВЕНТАРЬ ПОСЕЛЕНИЯ ОЗАРИНЦЫ

Статья посвящена публикации материалов трипольского поселения начала этапа В/І Озаринцы (уроч. Попов Город), Могилев-Подольского р-на Винницкой обл. Проводится анализ технологии расщепления и определяется технологическое направление в раскалывании камня. Производственный инвентарь характеризуется высоким индексом пластинчатости с применением в технике скалывания как удара, так и отжима (ручного и усиленного). Производство отщеповых заготовок осуществлялось, в первую очередь, для изготовления наконечников метательного оружия. Шлифованные орудия представлены яркими сериями, использовались в деревообработке. В коллекции представлены как заготовки к шлифованным орудиям, так и готовые изделия. Также присутствуют топоры с элементами сверления.

Сравнивая материалы с синхронными памятниками, прослеживается однообразие в технике первичного и вторичного расщепления. В то же время остается открытым вопрос заимствования или же постепенного развития в производстве широких пластин с использованием усиленного отжима. Также ставится вопрос о времени начала производства треугольных наконечников стрел в среде трипольского общества.

I.S. Radomskiy, O.O. Yakubenko

STONE IMPLEMENTS FROM OZARYNTSI SETTLEMENT

The paper is devoted to the publication of materials from Ozaryntsi, a Trypillian settlement of the beginning of phase B/І in Popiv Horod gully, Mohyliv-Podilskiy Region of Vinnytsia Oblast. The analysis of knapping technology is made and the technological direction in splitting of stone is determined. Tools production is characterized by a high index of blades with usage of chipping technique of both blow, and pressure (normal pressure and enhanced pressure). Production of flake blanks was intended first of all for making thrown weapons points. Polished tools are represented by series of tools used in timber processing. The collection includes both blanks for polished tools and finished products. Axes with elements of drilling are also present.

Comparing materials with synchronous monuments with settlement Ozarnitsy, the authors trace the uniformity in technique of primary and secondary splitting. At the same time, the problem of borrowing or the gradual development of production of wide blades by using intensified pressure knapping remains unsolved. Also the issue of the beginning of triangular arrowheads production in Trypillian society is raised.

І.А. Готун, С.А. Горбаненко

КОМПЛЕКС ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ЗНАРЯДЬ З ОКОЛИЦЬ БОЯРКИ

Публікацію присвячено знаряддям для обробітку ґрунту і збирання врожаю, виявленим нещодавно на околиці м. Боярка на Київщині. Описано виставлені у Боярському музеї наральник і чересло, що могли експлуатуватись у складі одного землеробського пристрою із попередніх надходжень і охарактеризовано наральник, 5 провушних і тульчастих мотичок, 7 серпів та коса, переданих до установи останнім часом. Наведено територію і хронологію побутування подібних виробів. Крізь призму даних стосовно фіксації таких знарядь у регіоні зроблено висновок щодо ролі й місця комплексу для вивчення історії землеробства наприкінці I – на початку II тис.

К л ю ч о в і с л о в а: Боярський краєзнавчий музей, наральник, мотичка, серп, коса, комплекс землеробських знарядь.

Вже не один рік Північна експедиція Інституту археології НАНУ співпрацює з пошуковими організаціями і Боярським краєзнавчим музеєм. У межах цього співробітництва надаються консультації пошуковим загонам, здійснюється атрибуція виявлених у місцях бойових

дій на території пам'яток археологічних матеріалів, за необхідності обстежуються пункти їх фіксації. Серед цікавих знахідок, наданих для опрацювання останнім часом — комплекс землеробських знарядь, нещодавно знайдений в околицях Боярки спеціальною пошуковою групою «Корчагінець» Українського фонду по-

© І.А. ГОТУН, С.А. ГОРБАНЕНКО, 2016

шуку «Пам'ять» і переданий на постійне зберігання до фондів Боярського музею¹.

Сільськогосподарський інвентар слов'яно-руської доби донедавна був репрезентований у музеї двома предметами, що походять з околиць міста, дані щодо контексту їх фіксації відсутні. Це — залізні наральник і чересло.

Наральник «БМК КН-4412 Арх.-64» — втульчастий залізний широколопатевий, без помітної асиметрії плічок, сильно спрацьований, з короюваною поверхнею, з пошкодженими корозією без зміни форми знаряддя краями, з навареною на кінці робочої частини V-подібною смугою завширшки 40 мм; висота виробу — 205 мм, максимальна ширина сегментоподібної в перетині робочої частини — 130 мм при максимальній товщині леза 10 мм, довжина втулки, що містить всередині залишки волокон дерева — 105 мм при ширині 85 мм і висоті 38 мм та товщині стінок 9 мм (рис. 1, 1).

Предмет репрезентує основне знаряддя селянина і, як підкреслювали фахівці, виступає головним джерелом для вивчення історії орних знарядь давнини та середньовіччя і для визначення технічного рівня землеробства (Археологія 1975, с. 317; Краснов 1987, с. 25). Значення інструменту в господарстві дослідники ілюстрували наявним в актовому матеріалі XVI ст. фактом грабіжницького нападу на одне із сіл, внаслідок чого у кількох селян були відібрані найцінніші на той час речі — металеві наконечники знарядь первинного обробітку ґрунту, сокири тощо (Левашова 1956, с. 26).

Використовуючи класифікацію Ю.О. Краснова, виріб можна охарактеризувати як такий, співвідношення загальної довжини якого до ширини втулки (L/d_1) становить 2,3; L / довжина втулки (L/l) — 2,6; L / максимальна ширина робочої частини (L/d_2) — 1,6. Відповідно, за розмірами і пропорціями деталей, найімовірніше, належить до типу I B 2, який об'єднує знаряддя з шириною втулки 6,1—8,5 см при відношенні загальної довжини наконечника до його найбільшої ширини від 2,1 до 3,0. Таким виробам властиві округлий поперечний переріз втулки, лопать ширша втулки, загострений робочий кінець (Краснов 1987, с. 40—42, рис. 10).

Перші наральники на території сучасної України з'явилися на початку I тис. і продовжували існувати до кінця тисячоліття та за дав-

ньоруських часів, відомі вони і з етнографічних матеріалів XIX—XX ст. (Гольденштед 1805; Краснов 1987, с. 42, 64; Зеленин 1991). Однак, незважаючи на те, що за всіма параметрами й пропорціями виріб відповідає типу I B 2, візуально він набагато ближчий до типів I B 1 або I B 4. Подібні знаряддя відомі і в останній чверті I тис. (Beranová 1980; Михеев 1985; Henning 1987; Горбаненко, Пашкевич 2010; Горбаненко, Колода 2013 та ін.), і за давньоруських часів (Древняя 1985; Археология 1986; Село 2003 та ін.). Таким чином, вузьку дату цієї знахідки визначити неможливо, тому хронологію її побутування слід визначати у широких межах середньовіччя.

Конструктивні особливості означеного знаряддя дозволяють дійти висновку, що його могли використовувати лише в горизонтальному положенні, паралельно до лінії оранки, на що вказує широка незамкнена втулка.

Черешковий плужний ніж — чересло «БМК КН-4413 Арх.-65» — масивний виріб загальною довжиною 440 мм, довжиною підтрикутного в перетині леза 230 мм при його максимальній ширині 66 мм та товщині спинки 20 мм; ширина прямокутного у перетині черешка — 30 мм при товщині 20 мм, поверхня деталі короювана (рис. 1, 2).

Черешкові чересла відомі з другої чверті I тис. до етнографічних часів включно; за вказаний період їх розміри й пропорції значно варіюють, але це не пов'язано з якимись культурними чи іншими впливами (в одній і тій самій археологічній культурі відомі чересла доволі різних розмірів). Найбільша кількість цих знарядь має розміри від 35—40 до 50 см (Гончаров 1950; Beranová 1980; Михеев 1985; Древняя 1985; Археология 1986; Henning 1987; Беляєва, Кубишев 1995; Teodor 1996; 1997; Петрашенко, Козюба 1999; Археология 2000; Село 2003; Михайлина та ін. 2007; Beranová, Lutovský 2009; Горбаненко, Пашкевич 2010; Давыденко, Гриб 2011; Горбаненко, Колода 2013; Пуголовок, Горбаненко 2014 та ін.). Відрізняються вони й масивністю та кривизною вигинів, але найбільша кількість нині відомих чересел подібна саме до описаного. Отже, для періоду побутування цієї знахідки теж неможливо встановити вузьких меж. Зауважимо лише, що велика кількість таких предметів походить з матеріалів останньої чверті I — першої половини II тис.

Подібні чересла закріпляли на грядилі, перпендикулярно (чи під незначним кутом) до лінії оранки.

Оскільки ці дві знахідки фактично депаспортизовані, важко сказати, чи входили вони

¹ Маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність та сподівання на подальшу плідну співпрацю команди групи Володимиру Остролуцькому, комісару Олегу Остапенку, колективу бійців, директору музею Любові Кравченко.

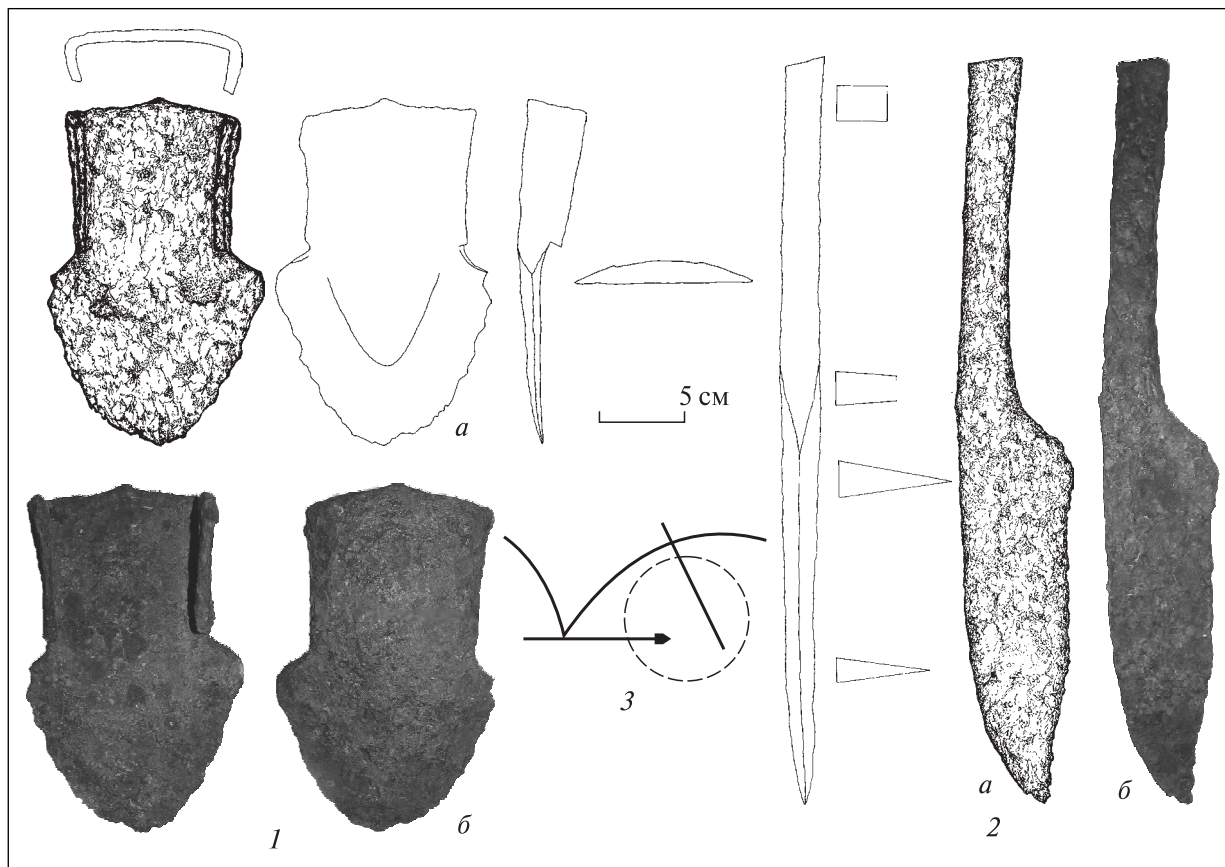

Рис. 1. Знаряддя первинного обробітку ґрунту з фондів Боярського краєзнавчого музею (а — прорисовка; б — фото): 1 — наральник; 2 — чересло; 3 — схема знаряддя плужного типу і місця використання залізних деталей

до одного комплексу, але за опосередкованими даними (подібні ступінь збереженості й вигляд металу, один і той самий час надходження до складу музейної колекції), можна зробити припущення щодо їх використання на одному пристрої (рис. 1, 3), а саме на знарядді 5 плужного типу — кривоградильному ралі з поставленим горизонтально до ґрунту ральником, череслом і відвальною дошкою (Горбаненко 2006; 2007, с. 43—44, рис. 19).

Набагато цікавіший для вивчення історії землеробства регіону набір сільськогосподарських знарядь, виявлений нещодавно пошуковцями. Предмети знайдені разом і репрезентують інструменти для обробітку ґрунту та збирання врожаю, а саме: наральник, дві провушні та три втульчасті мотички, сім серпів (один — із двох фрагментів), косу. Зупинимось на їх характеристиці детальніше².

Наявний у складі комплексу залізний наральник — втульчастий широколопатовий, без

помітної асиметрії плічок, зі зламаним краєм чи слідами спрацьованості. Зберігся у висоту на 160 мм, але зважаючи на значну зношеність виробу, можна припустити, що його початкова довжина могла сягати 180 мм. Ширина сегментоподібної робочої частини становить 114 мм при товщині 7 мм, довжина втулки складає 68 мм при ширині 42 мм, висоті 58 мм та товщині стінок 9 мм (рис. 2, 1).

Як і у попередньому випадку, за розробками Ю.О. Краснова, виріб можна охарактеризувати як такий, співвідношення загальної довжини якого до ширини втулки (L/d_1) становить 2,8; L / довжина втулки (L/l) — 3,3; L / максимальна ширина робочої частини (L/d_2) — 1,5. Відповідно, за розмірами і пропорціями деталь, найімовірніше, належить до охарактеризованого вище типу I В 2 (Краснов 1987, с. 29, 34, рис. 10).

Наральники саме типу I В 2 набули широкого розповсюдження лише наприкінці I — на початку II тис. Отже, вони найбільш притаманні для археологічних культур останньої чверті I тис. півдня Східної Європи; крім того, це найпоширеніша група для означених територіальних і хронологічних меж. На райковець-

² До отримання музейних номерів для зручності опрацювання складові депозитарію отримали наскрізні позначення арабськими цифрами, що відображено на рисунках 2 і 3 та в таблиці.

ких пам'яток такі й подібні наральники (типів I B 1 та переважно I B 2) у кількості 13 одиниць нині відомі з восьми пунктів: Хотомель, Рашків I, Єкімауци, Макарів Острів, Сахнівка, комплекс Ревне, Григорівка, Рідківці (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.4, табл. 4.3; Пивоваров 2010, с. 47, рис. 6, 1, 2; 2011, рис. 7; Пивоваров, Ільків 2014, с. 354, рис. 5, 1, 2; Михайлина 2014, рис. 2, 1, 2). У більшій кількості подібні наральники нині відомі з сіверянських матеріалів, репрезентованих волинцевсько-роменськими пам'ятками Лівобережжя Дніпра. Їх нараховується близько трьох десятків з 12 пунктів, переважну більшість становлять саме подібні за формами й пропорціями наральники типу I B 2 (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.4, табл. 4.1; Сокол, Зорин, Пузикова 2008, рис. 4, 1; Веретюшкіна 2008; 2010; 2011; Пуголовок, Горбаненко 2014, рис. 2; 3, 1). Перерахувати кількість аналогічних знарядь та пам'яток салтівської культури, де вони були знайдені, нині взагалі доволі складно (Михеев 1985, с. 32—38; Баранов 1990, с. 69; Давыденко, Гриб 2011, Горбаненко, Колода 2013, рис. 44; Пономарев 2012, с. 67; Колода 2013; 2014, рис. 2; 2014а; 2015, в печаті та ін.)³.

З-поміж давньоруських матеріалів більш розповсюджені лемехи (у лісостеповій частині) або вузьколопатеві наральники (у лісовій зоні), що зумовлено специфікою обробітку ґрунту. Отже, найімовірніше, наральник слід датувати останньою чвертю I тис. (культурна приналежність — райковецька культура?).

Розімкнена втулка й широкі плічка вказують на використання такого наральника у орному знарядді типу 4 (рис. 2, 1в), а саме у кривоґрядильному ралі з поставленим горизонтально до землі ральником, укріпленим залізним широколопатовим наконечником (Горбаненко 2006; 2007, с. 43—44, рис. 19). Значний депозитарій, до якого входять усі можливі землеробські знаряддя, у даному випадку слугує опосередкованим підтвердженням того, що на ралі чересло не застосовували.

Наступну групу знахідок складають найдавніші, на думку фахівців, представники ручних знарядь — мотики, призначені для первинного обробітку ґрунту на етапі до орного землеробства і для вторинного та для садово-городніх робіт при існуванні останніх (Кириянов 1959, с. 315; Археологія 1975, с. 323). Інструменти репрезентовані

обома відомими конструктивними варіантами виконання, які в літературі традиційно називають втульчастим і провушним, хоч коректніше обидві форми називати втульчастими мотичками з вертикальною розімкненою й горизонтальною суцільною втулкою, на чому вже акцентувалось (Горбаненко, Колода 2013, с. 37). Перші були набагато простішими у виробництві; другі — складніші у виготовленні, але більш наближені до сучасних мотик за якістю.

Втульчастих мотичок для обстеження надано три; всі вони мають незамкнену втулку та прямокутну в перетині робочу частину. Датування знарядь — друга половина I тис. Одна з них — 190 мм завдовжки, її робоча частина — 82 мм завширшки, 12 мм завтовшки з довжиною втулки 52 мм, її шириною 34 мм, висотою 81 мм і товщиною стінок 5 мм (рис. 2, 2). Інша має довжину 140 мм при ширині робочої частини 75 мм, товщині 10 мм, довжині втулки 50 мм та її ширині 31 мм і висотою 88 мм з товщиною стінок 5 мм (рис. 2, 3). Довжина третьої 157 мм при ширині робочої частини 74 мм, товщина 7 мм, довжина її втулки становить 49 мм при ширині 32 мм, висоті 86 мм і товщині стінок 5 мм (рис. 2, 4).

Для втульчастих мотичок С.О. Плетньова свого часу на матеріалах Дмитрівського могильника салтівської культури запропонувала класифікацію, розділивши вироби на 9 типів за розмірами, пропорціями та наявністю / відсутністю плічок (Плетнева 1989, с. 91—93), однак, сама ж зауважила, що розробка не має цінності й свідчить лише про виготовлення речей різними майстрами. Загалом, такі знаряддя широко відомі з другої половини I тис. і за час існування суттєвих змін не зазнали. Досі дослідники поділяють їх на тесла (з вузьким лезом для обробітку дерева) і мотички (з широким лезом для обробітку ґрунту), або взагалі застосовують щодо предметів термін «тесла-мотички», не переймаючись функціональною ідентифікацією виробів.

Для використання втульчастих мотик їхню залізну частину достатньо було закріпити на держаку з відігнутих сучком (рис. 2, 2—4в).

Втульчасті мотички відомі з другої чверті I тис., однак найбільшого поширення вони набули наприкінці I тис. (літературу див. вище).

Провушні мотички за спостереженнями дослідників досконаліші (Археологія 1975, с. 325), порівняно з втульчастими, представлені двома екземплярами. Як і у попередній групі, робоча частина знарядь у перетині прямокутна, обухи вирізні, з бічними мисоподібними відростками-

³ До десятка неопублікованих наральників з городища Маяки зберігаються у Слов'янському краєзнавчому музеї.

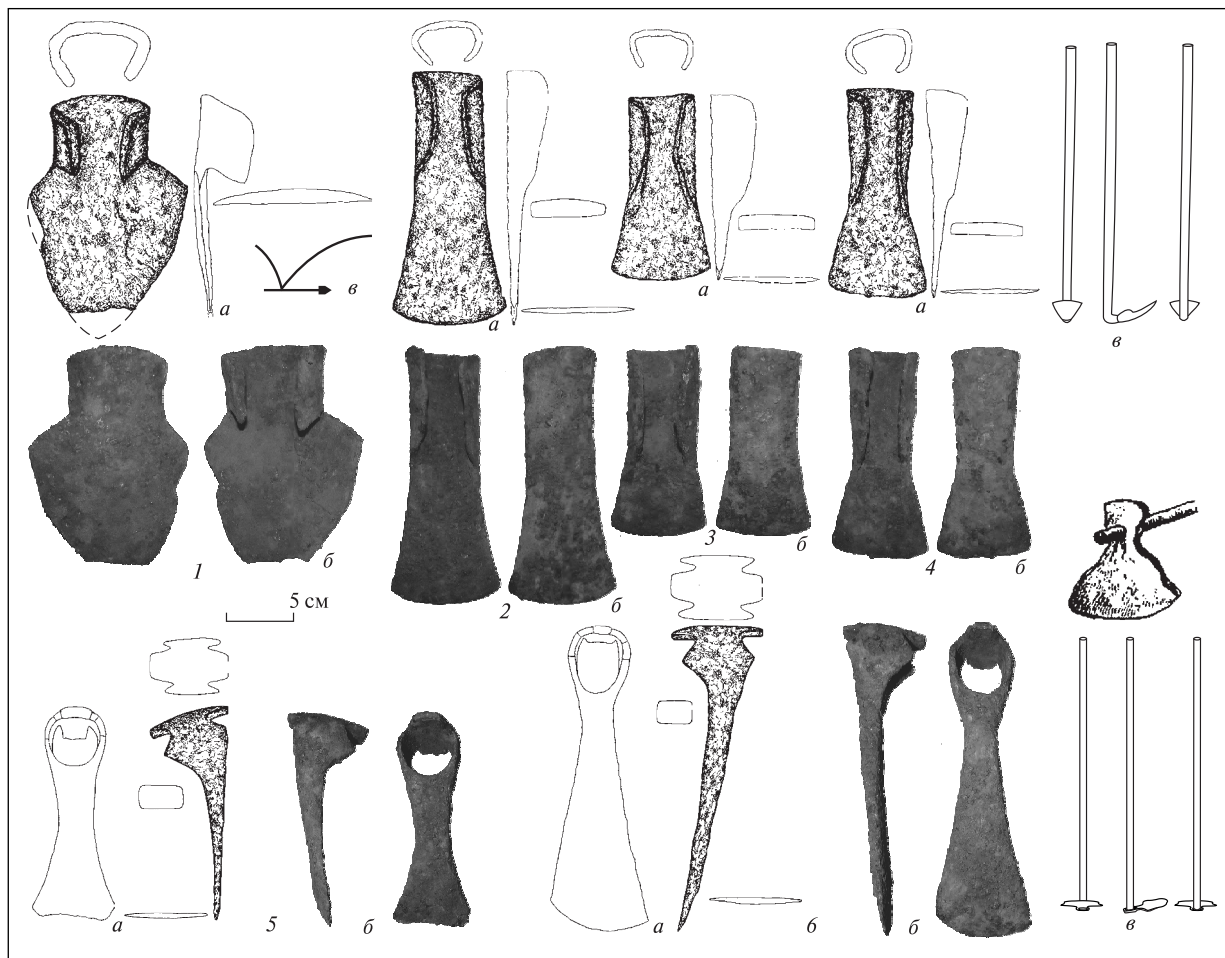

Рис. 2. Знаряддя обробітку ґрунту з околиць Боярки, фонди Боярського краєзнавчого музею (а — прорисовка; б — фото; в — схематична реконструкція): 1 — наральник; 2—4 — втульчасті мотики; 5, 6 — провушні мотики

щекавицями. Один виріб зламанний, заново переточений, має довжину 160 мм з максимальною шириною робочої частини 60 мм, її найбільшою товщиною 22 мм, діаметром провушини 48 мм та її висотою 64 мм при товщині стінок 8—11 мм (рис. 2, 5). Інший — сильно спрацьований справа наліво, має довжину 228 мм при максимальній ширині робочої частини 72 мм та її найбільшій товщині 16 мм, діаметр провушини виробу складає 46 мм при висоті 65 мм і товщині стінок 7—10 мм (рис. 2, 6). За даними народознавчих студій (Зеленин 1991, рис. 3), таку мотилу просто «надягали» на звичайний держак (рис. 2, 5, 6, в).

Такі мотилки з'явилися на півдні Східної Європи в останній чверті I тис. Нам невідоме існування якої-небудь їх класифікації. Однак, зауважимо, що серед матеріалів райковецької культури відомі знаряддя як без мисоподібних виступів обуха (очевидно, з'явилися раніше), так і з ними (Максимов, Петрашенко 1988, рис. 74; Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.18); такі самі вироби походили й з сів-

рянського городища Новотроїцьке (Ляпушкин 1958, табл. 89). А.М. Кірпічников, розглядаючи особливості сокир, датував появу знарядь з таким типом кріплення, де обух характеризують досконалу конструкцію і надійне влаштування, не раніше X ст. (Кирпичников 1966, с. 28, 35; Древняя 1985, с. 310). Загалом же, подібне оформлення обушків стало певною мірою поширеним, поблизу городища Хитці було знайдено депозитарій, до якого з-поміж інших речей входив деревообробний інструмент з вузьким лезом з аналогічним конструктивним вирішенням провушини (Пуголовок, Горбаненко 2014, рис. 2; 3, 2). Отже, ці знаряддя слід датувати кінцем I — можливо, початком II тис. (райковецька — давньоруська? культура).

Питання, яким саме чином розділяти загалом мотилки за функціональним призначенням (деревообробні чи землеробські) досі не вирішене, але у випадку з боярським комплексом воно і не актуальне, оскільки останній репрезентує яскраво виражений депозитарій знарядь землеробської праці. Тому тут дореч-

но навести усі запропоновані у науковій літературі можливі варіанти використання знарядь саме землеробами: 1) влаштування ям (Плетнева 1989, с. 91—93); 2) обробіток невеликих ділянок під город (Михеев 1985, с. 38; Магомедов 1987, с. 63); 3) очищення знарядь первинного обробітку ґрунту від налиплої землі (Михеев 1985 с. 38—39). Принагідно варто зауважити, що з останньою метою до ХХ ст. використовували підручні матеріали з дерева і навряд чи раніше населення йшло на працезатрати і витрати металу для виготовлення спеціального виробу такого призначення.

Серпи, за визначенням фахівців, — найважливіші й найдавніші знаряддя збирання врожаю (Древняя 1985, с. 224; Археология 1986, с. 467), у комплексі репрезентовані сімома виробами. Вони належать до черешкових, мають підтрикутний у перетині клинок і підпрямокутний у перетині черешок, один екземпляр розламаний навпіл. Ширина їх робочої частини складає 20, 24 (два випадки), 25, 27, 28 і 35 мм, товщина трьох предметів становить 4 мм, двох — 5 мм, по одному випадку відзначено показник 3 і 6 мм. Перетин черешків має розміри 4×11 , 5×10 , 5×12 (у двох виробів), 5×15 , 6×12 , 7×12 мм. У п'яти знарядь край черешка загнутий, до черешків двох виробів прикипіли просочені продуктами корозії рослинні волокна — сліди руків'їв, у двох випадках край черешка зламанний, що могло спричинити відзначене загинання (рис. 3, 7—13).

Існує кілька спроб класифікації цих виробів, розробки розпочалися ще на початку ХХ ст. У їх основу покладені географія розповсюдження, типи кріплення до руків'я, геометричні функції тощо. Однак, усі ці дослідження мають сенс лише у рамках поглибленого вивчення власне серпів. У нашому випадку, якщо характеризувати форму та пропорції вказаних знарядь з урахуванням запропонованих у фаховій літературі (Арциховский 1928; Левашова 1956, с. 60—63, рис. 14; Древняя 1985, с. 224, 225 та ін.) критеріїв, а саме довжини клинка, відстані від початку клинка до вістря, висоти дуги, величини кута між черешком і початковою частиною клинка (рис. 3, 15), параметри виробів можна відобразити у таблиці⁴. За наведеними даними, а також візуально помітно, що один екземпляр (рис. 3, 12) вирізняється

⁴ До таблиці занесено не всі показники, пропонувані у науковій літературі: досвід опрацювання означених матеріалів переконав, що наявних даних цілком достатньо для первинної характеристики серпів і для отримання необхідної інформації.

масивністю леза; це дозволяє припустити його виготовлення іншим майстром.

Для кріплення руків'я на такому знарядді дерев'яну колодку набивали на черешок. Як добре зрозуміло з представленого комплексу, для зміцнення з'єднання надалі черешок загинали (рис. 3, 16). Чи використовували при цьому якісь інші фіксатори (наприклад, обтискні кільця) за ранньослов'янськими матеріалами нині сказати складно: досі нам відомий єдиний екземпляр з волинцевської пам'ятки Обмачів, на якому було виявлено кільце (Обломский, Терпиловский, Приймак, Кропоткин 1992/56, рис. 20, 23; Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 7.8, 35).

Усі серпи мають класичний вигляд, такі набули широкого розповсюдження наприкінці I тис. (хоча одиничні екземпляри відомі й раніше), побутують дотепер і не можуть бути вузько датованими.

У той час, як серп був основним інструментом збору зернових, коса, за усталеною думкою, призначалась для заготівлі сіна. Знахідки цих виробів, за спостереженнями дослідників, у порівнянні з серпами, рідкісніші (Древняя 1985, с. 225), і за даними Б.О. Колчина, у знарядь з Х до XV ст. включно, форма кривої полотна по зовнішній обушкочій частині клинка була абсолютно однаковою (Колчин 1959, с. 72).

Коса з Боярки зламана на кінці (чіткого сліду не видно, однак, завершення леза дещо відрізняється від широкого кола аналогій), підтрикутна у перетині розмірами 8×42 мм, збереглась у довжину на 375 мм, має загнутий прямокутний у перетині (8×28 мм) черешок довжиною 60 мм (рис. 3, 14). Знаряддя представлене типовим екземпляром; його вузьке датування неможливе. Як і у випадку з серпами, особливості виробів проявляються у пропорціях і характері вигину леза, висоті дуги останнього (Левашова 1956, с. 88—91, рис. 18). Науковий доробок в археології (Миролюбов 1976, с. 122, 123; Михеев 1985, с. 29—31), а також етнографічні дані (Пюльденштедт 1805, с. 37, 38) дають змогу відтворити загальний вигляд кіс давнини, для цього також важлива реконструкція типу (способу) кріплення леза до руків'я (рис. 4, 17). У нашому випадку обтискного кільця не виявлено, однак час від часу їх, як зазначалося, знаходять безпосередньо на знаряддях, або в одних з ними комплексах.

Подібні коси на території півдня Східної Європи відомі починаючи з черняхівської культури, однак широкого розповсюдження вони набули в останній чверті I тис. та за давньорусь-

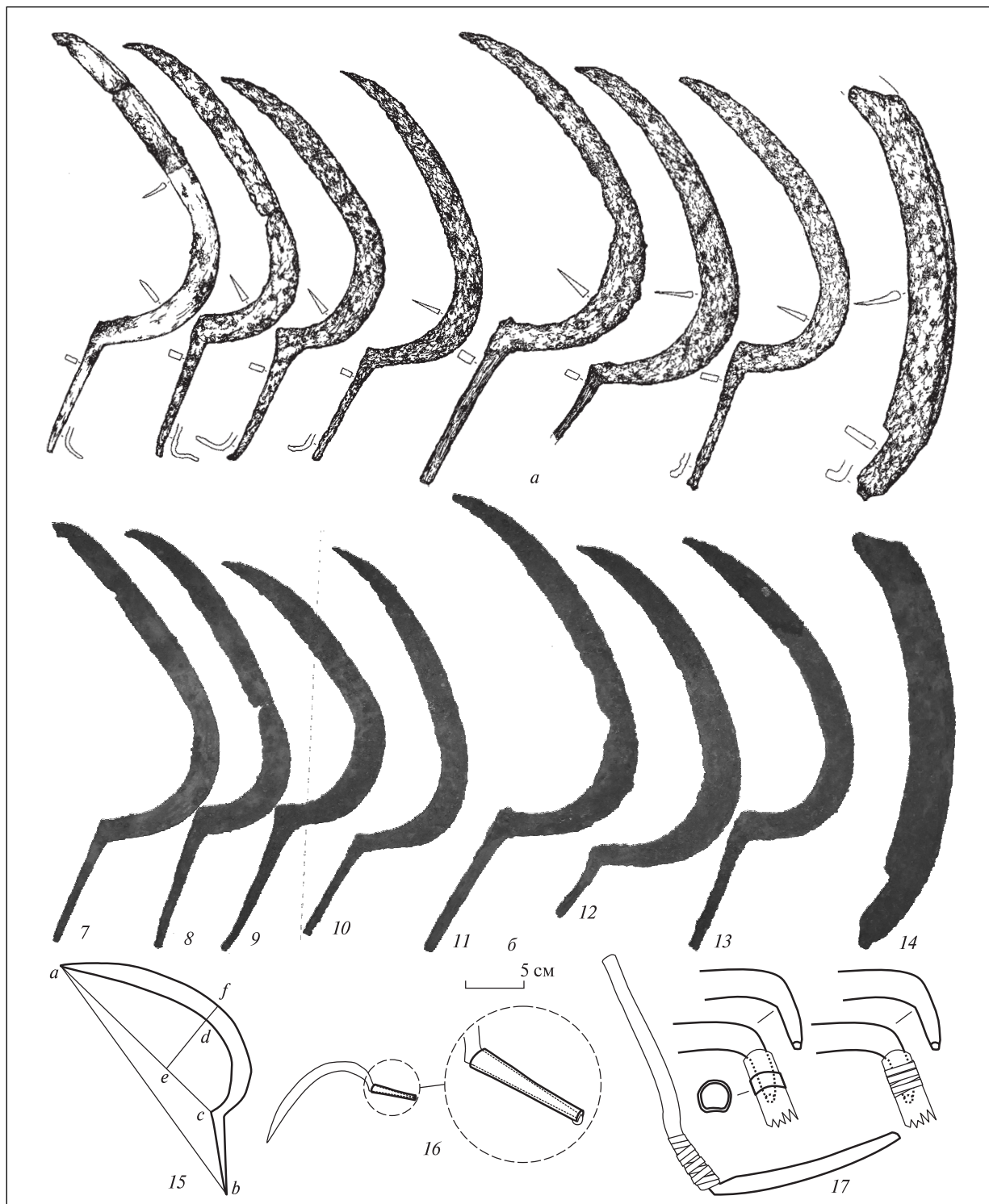

Рис. 3. Знаряддя збирання врожаю з околиць Боярки; фонди Боярського краєзнавчого музею (а — прорисовка; б — фото): 7–13, 15, 16 — серпи; 14, 17 — коса-горбуша (15 — показчик промірів, див. таблицю; 16, 17 — графічна реконструкція реманенту)

ких часів. Це коси-горбуші, або короткі коси, з коротким руків'ям (Михеев 1985, с. 29–31). На наших теренах вони широко відомі й за етнографічними матеріалами, оскільки були у вжитку ще у ХІХ ст.

Опрацювання речей з Боярського музею привело до доволі цікавого спостереження. З

одного боку — представлені вироби репрезентують типові сільськогосподарські знаряддя і їх неординарність полягає значною мірою в сукупності виявленого пошуковцями комплексу. Але це лише на перший погляд.

Аналіз відповідних матеріалів півдня Східної Європи показав, що знахідки землероб-

ських знарядь досить нечисленні. Так, на давньоруському селищі Ліскове, де протягом 16 польових сезонів відкрито 13825 м², виявлено 3 уламки наральників і 20 фрагментів серпів, до того ж за всі роки досліджень не знайдено жодної цілої речі (Шекун, Веремейчик 1999, с. 9, 51). У результаті вивчення Шестовиці, де за останні 12 років відкрито 3174 м² на городищі, 6415 м² на посаді і близько 784 м² на подолі, не рахуючи масштабних робіт 1983–1985 рр. та менших за обсягами попередніх розкопок, знайдено наральник з череслом та уламок ще одного, 17 фрагментів серпів і 3 уламками кіс (Скороход 2011, с. 6, 16). На Григорівській групі поселень, де на шести пунктах протягом 20 років відкрито близько 10000 м² і постійно проводився збір археологічних матеріалів із розмивів берега Дніпра, зафіксовано наральник, 2 лемеші, 2 чересла, 20 переважно фрагментованих серпів, із яких лише 4 дають уявлення про параметри знарядь і 4 коси (Петрашенко 2005, с. 5, 73–77). При розкопках у 1984–1985 та 1988–1989 рр. селища Дорогинка-III на площі понад 800 м² виявлено два наконечники орних знарядь, чересло, серп та уламки ще кількох, фрагмент коси (Серов 2001, с. 116, 119, 131, рис. 9). Схожу картину демонструють й інші пункти, зокрема Софіївська Борщагівка, Автунічі тощо. Подібна ситуація простежена навіть у цілих регіонах, вивчених досить детально. Так, на селищах Київського Подніпров'я загалом зібрано 4 залізних наконечники орних знарядь, чересло, цілий серп і уламки ще шести (Південноруське 1997, с. 111). У межиріччі Дніпра і пониззя Десни, де знаходилась «вся життя» чернігівських князів і де на чотирьох поселеннях вивчено від 100 до 1000 м², на семи — понад 1000 м², а загалом розкрито більше 26000 м², виявлено 2 цілих і 4 фрагментованих наральники, сошник, чересло, цілий

серп і уламки ще 31 (Веремейчик 1994, с. 3, 5, 9). На Південному Дніпрі відомо 2 наральники, 4 лемеші, окуття лопати, 3 цілих і кілька фрагментованих серпів та 3 уламки кіс (Козловський 1992, с. 31–35). У підсумковій публікації результатів вивчення давньоруських селищ Верхнього Подністров'я і Волині згадана фіксація взагалі лише одного серпа (Південноруське 1997, с. 145). Надзвичайно мало залізних сільськогосподарських знарядь походить з пам'яток донських слов'ян — дещо більше десятка загалом (Винников 1995, с. 39, 40; Горбаненко 2014). Можливо, це викликано природними умовами. На думку С.О. Беляєвої, відсутність металевих наконечників знарядь для оранки на пам'ятках XII–XIV ст. у лісостеповому Подонні слід пов'язувати з особливостями землеробства у річкових долинах, де обробку ґрунту можна було проводити легкими неукріпленими дерев'яними ралами (Беляєва 2001, с. 40). На сільських поселеннях XII–XV ст. південних територій Рязанської землі виявлені 4 коси, 7 серпів, ніж-косар (Тропин 2004, с. 147). На роменсько-давньоруському комплексі біля с. Кам'яне на Пслі протягом трьох сезонів зібрано тесло-мотичку і уламки коси-горбуші та двох серпів (Сухобоков 2012, с. 182). На слов'яно-руських пунктах кінця I — початку II тис. на вододілі Оки і Дону пов'язані з сільським господарством знаряддя праці, як наголошували дослідники, представлені вкрай слабо, виняток складає лише колекція Супрутського городища, де знайдено плужні ножі, наконечники рал, коси і серпи (Григорьев 2005, с. 83, 84).

Схожа ситуація щодо виявлення землеробського реманенту і на поселеннях, де життя розвивалось за давньоруської і монгольсько-литовської доби. Так, результати досліджень селищ Комарівка і Озаричі, де протягом 5 се-

Таблиця. Основні параметри серпів (див. рис. 3, 15)

Рис. 3, номер	Розміри, см (у — уцілілий; м — можливий)								Співвідношення		
	ab		ac		bc		de		df	de/ac	ce/ac
	у	м	у	м	у	м	у	м			
7	37		26		12,5		9,5		2,5	0,37	0,29
8	34		23,5		12		7,5		2	0,32	0,26
9	34		23		12		8,5		2,5	0,37	0,24
10	37		27		11,5		9		2,5	0,33	0,22
11	35		24,5		12,5	14	9		2	0,37	0,27
12	33,5	38	26,5		7,5	12	10,5		3,5	0,40	0,23
13	36		23,5		13,5		8,5		2,5	0,36	0,19

зонів відкрито, відповідно, 3,5 га і 0,3 га дозволяють оперувати даними щодо частин плуга з наральником та поодиноких уламків серпів (Беляєва, Кубишев 1995, с. 3—8, 56, 90), а на поселенні Ходосівка-Рославське за 5 сезонів відкрито понад 1000 м² і знайдено цілий і фрагментований наральники, косу та уламок серпа (Готун та ін. 2013а, с. 87; 2013в, с. 185, 186).

Стосовно пам'яток слов'ян додержавного періоду, сільськогосподарський інвентар теж важко назвати масовою категорією знахідок. Зокрема, на селищі Ходосівка-Козаків Яр єдиний наконечник орного знаряддя виявлений під час розвідкових робіт (Готун та ін. 2014, с. 147) після відкриття різними дослідниками впродовж шести сезонів площі 2500—3000 м², з якої походили фрагменти двох серпів (Сухобоков 1977, с. 60, 61, рис. 6, 3; Петрашенко 1989, с. 36, рис. 1, 23). А в узагальнювальній роботі для VIII—X ст. знахідки між Дніпром і Карпатами наральників, чересел і мотичок названі на 6 пунктах, серпів — на 7 (Михайлина 2007, с. 107—110). Тим не менше, нині загалом на райковецьких пам'ятках налічується значна кількість землеробського інвентарю, а саме 13 наральників, 5 чересел, понад півтора десятка мотичок, з півсотні серпів, до десятка кіс-горбуш. Схожа ситуація і на Дніпровському Лівобережжі: на кінець 1980-х рр. на волинцевських пам'ятках регіону дослідниками нараховано 2 наральники, 3 черешкових і втульчастих чересла, 26 серпів, 5 кіс, властиві сільськогосподарські знаряддя і населенню розташованих у регіоні роменських пунктів (Сухобоков 1992, с. 25, 45). Нині з волинцевсько-роменських пам'яток відомо майже три десятки наральників, біля десятка чересел з різними типами кріплення, близько 20 мотичок, біля півсотні серпів, майже два десятки кіс-горбуш.

Зрозуміло, що частина знахідок виявлена певною мірою випадково, як наральник та втулка від ще одного і два фрагменти коси у шурфах на селищі Петрушки (Готун та ін. 2013б, с. 26), у повній мірі це стосується і описаного комплексу з Боярки, зафіксованого не при планованих археологічних дослідженнях, а під час пошукових робіт. Водночас, на тлі наведених статистичних даних колекція з Боярського музею за відсутності в окрузі міста стаціонарно вивчених пам'яток по праву може вважатись доволі представницькою.

Останнім часом з'являється все більше інформації про подібні охарактеризованому депозитарії кінця I — початку II тис. Їх нагромадження природно приводить до спроб осмис-

лення такого явища загалом. Так, подібні «скарби» салтівської культури (до яких, крім сільськогосподарських також входять ремісничі знаряддя, кінська зброя, посуд тощо), В.В. Колода характеризує як ями для зберігання найважливіших предметів для забезпечення життєдіяльності окремого господарства. Більшість подібних знахідок на салтівських пам'ятках приурочена до меж поселень (Колода 2014а; 2014б; 2015, в печаті). Зрозуміло, що це були не спеціальні «ями для зберігання», а споруди для реманенту та інвентарю або місця, де переховували цінні речі у випадку небезпеки.

Крім визначення хронології, подібні депозити слід розглядати за кількома загалом незалежними критеріями: *місце знахідки (пам'ятка, поза межами останньої)*, *призначення (землеробський, ремісничий, змішаний, інше)*, *зміст (виробничий, сакральний, зберігання майна)*, про що вже йшлося (Щербань, Пуголовок, Горбаченко 2015).

Стосовно комплексу з околиць Боярки загалом, слід зауважити, що знаряддя переважно спрацьовані, деякі навіть були зламані, але після поломки їх адаптували й продовжували використовувати за призначенням. Зважаючи на те, що усі вони, за даними пошуковців, знайдені разом, загальну хронологію набору визначає сукупність датувань усіх предметів. Отже, найімовірніший період активного використання виробів — остання чверть I тис.; культурна приналежність, найвірогідніше, райковецька культура. Можлива дата — початок II тис. За широких хронологічних рамок побутування серпів і коси, належність решти виробів до кінця I — початку II тис. (райковецька та давньоруська культури) варто зробити висновок щодо ймовірної експлуатації всього комплексу саме у межах вказаного періоду. Дослідження контексту депозиту поки що не принесло додаткової інформації щодо часу його археологізації. А випадковість знахідок та велика кількість різноманітних факторів, що впливають на потрапляння в землю таких великих за розмірами і цінних за значенням виробів унеможливує спробу аналізу їх розповсюдженості на різних територіях у давнину.

Наявність компактної групи речей на досить обмеженій площі (розміри шурфу пошуковців на місці бойової позиції часів Другої світової війни складають близько 0,5 × 0,5 м) могла маркувати схованку на період певної небезпеки, місце їх виготовлення чи ремонту, а також місце зберігання при експлуатації за призначенням.

Різний ступінь спрацьованості знарядь та сліди ремонтів деяких предметів дозволяв, як імовірно, розглядати випадки з місцем зберігання у житловій чи господарській споруді та місцем переховування на період певних потрясінь, тим більше, що така сукупність за кількістю й асортиментом цілком може відображати типовий набір землеробського реманенту дрібного господарства — однієї сім'ї. З'ясування означеного питання шляхом обстеження території фіксації виробів показало, що сліди давніх об'єктів на означеному місці відсутні, відтак, комплекс слід розглядати як спеціально сховані речі. Шар горілого чорного піску потужністю 0,3 м з грудкою обпаленої глини під 5-сантиметровим стерильним піщаним прошарком у місці виявлення знахідки дозволяє припустити наявність навколо нашарувань з археологічними артефактами; відповідні пошуки заплановані на майбутнє. Та незалежно від їх результатів можна стверджувати, що у даному випадку ми маємо справу з доволі неординарною знахідкою і цінним джерелом з історії господарства слов'ян кінця I — початку II ст.

Досі таких депозитів слов'яно-руської доби відомо надзвичайно мало, що й не дивно, зважаючи на умови їх залягання, адже поза межами пам'яток археологічні дослідження зазвичай не проводяться, і лише випадок може спричинити їх виявлення. Однак, навіть відомі нині «скарби» доволі сильно відрізняються за своїм змістом. Так, датована добою Київської Русі знахідка серпа, покладеного між двома частинами зламаного наральника, що походить з околиць Старого Калкаєва Оржицького р-ну Полтавської обл., інтерпретована як сакральне закладання на межі давнього поля (Мироненко, Горбаненко 2011). Набір сільськогосподарських знарядь, усі речі з якого, а саме п'ять наральників і втульчаста мотичка, цілком відповідають роменським і синхронним слов'янським матеріалам, зафіксований «в околицях» роменсько-давньоруських поселень за 1,5 км від с. Сугрово і за 2,0 км від с. Нижні Деревеньки Льговського р-ну Курської обл. (Веретюшкина 2011). За складом такий депозит навряд чи був індивідуальним набором родини для власних землеробських потреб. Отже, його слід вважати скарбом продукції. Сукупність речей поза межами поселення поблизу с. Жерновець Касторенського р-ну Курської обл. теж виявлена випадково. Найближча до неї пам'ятка роменської культури досліджена за 0,5 км. Знахідка включала вузький наральник з незначними плічка-

ми, загальні розміри й пропорції якого подібні до відповідних показників знарядь типу I Б 1 за Ю.О. Красновим, фрагмент серпа, косу-горбушу, сокиру, втульчасте тесло для деревообробки, три залізні предмети незрозумілого призначення, багато «невизначних уламків залізних виробів, напевно ножів» та крицю. За припущенням дослідників, депозит ймовірно належав ковалю, який, до того ж, з міркувань протипожежної безпеки міг спорудити кузню за межами селища (Сокол, Зорин, Пузикова 2008). Таким чином, цей збірний депозитарій, до якого входила продукція ковальського виробництва, може об'єднувати предмети торгівлі / обміну. Так само можна інтерпретувати і виявлений поблизу с. Хитці Лубенського р-ну Полтавської обл. скарб з чотирьох речей, дві з яких були землеробськими (широколопатовий наральник і чересло), дві — ремісничими (деревообробні інструменти). Його знайдено поблизу роменсько-давньоруського городища. Матеріали представлені знаряддями з доволі широкою хронологією, однак наральник має значні розміри, більш притаманні давньоруським екземплярам. Не виключено, що археологізація цього скарбу зумовлена сіверянсько-руським протистоянням межі X—XI ст. (Пуголов, Горбаненко 2014), а сам він представляє набір речей, найцінніших для його власника, сільського жителя, землероба й господаря. Найближчим за змістом можна вважати депозит, до якого входили вузьколопатовий наральник, шість серпів, коса-горбуша, ножиці, пробійник і два фрагменти бронзового казана великих розмірів з околиць с. Городище Чорнухинського р-ну Полтавської обл., зафіксований неподалік городища Многа (Горбаненко, Шерстюк, Сидоренко 2015). У цьому випадку йдеться про знахідку переважно сільськогосподарського характеру, до якої також помістили цінну сировину, а саме брухт кольорового металу для вторинного використання. Таким чином, знахідка з Боярки — досі одна з надзвичайно рідкісних, яка, до того ж, представляє винятково землеробський реманент.

Набагато більшою кількістю представлені різноманітні за варіантами закладання і значення депозитарії на території західних слов'ян (Poleski 2013, гус. 89). Один з сільськогосподарських «скарбів» було виявлено у Словаччині на пагорбі Братиславського замку, за 20 м на південь від північно-східної башти. Він складався з наральника й чересла, втульчастої й провушної мотичок, п'яти серпів, двох кіс-горбуш та трьох сокир. За аналогіями й супутніми фраг-

ментами кераміки дослідник датував цей депозит IX ст. (Ковач 2013), з чим цілком можна погодитись. У присвяченій комплексу публікації згадані сім подібних закладань лише з території Словаччини (Ковач 2013). Щоправда, для інших пам'яток у статті не вказано ступінь

«випадковості» знахідок: чи були це депозити поза археологічними пам'ятками, чи на їх території.

Отже, цілком припустимо, що ця база даних для теренів східних слов'ян надалі буде активно поповнюватися новими матеріалами.

Археологія Беларусі. — Минск, 2000. — Т. 3.

Археологія Української РСР 1975 у 3 т. — Т. III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди / Є.В. Максимов, В.П. Петров, В.І. Бідзіля та ін. — К., 1975.

Археологія Украинской ССР в 3 т. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К., 1986.

Арциховский А.В. К методике изучения серпов // Тр. секции археологии РАНИОН. — 1928. — Т. IV. — С. 29—42.

Баранов И.А. Таврика в эпоху средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990.

Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепро-Левобережье // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 38—41.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х—ХV ст. — К., 1995.

Веремейчик О. М. Сільські поселення в межах річки нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.

Веретюшкина М.В. Становление и развитие земледелия славян на территории междуречья Сейма и Псла (по находкам наконечников пашенных орудий) // Славяно-русские древности Днепро-Левобережья. Материалы конф., посв. 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 29—34.

Веретюшкина М.В. К вопросу о контактах населения Северной земли и Хазарии (на примере находок наконечников пахотных орудий) // Учен. зап. Электрон. науч. журн. КГУ. — 2010. — С. 30—40.

Веретюшкина М.В. Клад сельскохозяйственных орудий из деревни Сугрово // Вестник Воронежского государственного университета. Серия История. Политология. Социология. — 2011. — № 2. — С. 84—88.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Горбаненко С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури // Археологія. — 2014. — № 2. — С. 110—120.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013.

Горбаненко С.А., Шерстюк В.В., Сидоренко О.В. Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2015. — С. 5—26.

Готун І.А., Грицик Ю.О., Казимір О.М., Сухонос А.М. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2013а. — № 4. — С. 85—102.

Готун І.А., Гунь М.О., Казимір О.М., Петраускас А.В. Селище Петрушки у західних Київських передмістях // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013б. — С. 23—30.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013в. — С. 185—200 (АДУ, вип. 10).

Готун І.А., Казимір О.М., Синиця Є.В. та ін. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці // АДУ 2013. — К., 2014. — С. 146, 147.

Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005.

Гольденштедт А. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технол. журн. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3—31.

Давыденко В.В., Гриб В.К. «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация) // Археол. альманах. — 2011. — № 25. — С. 250—269.

Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985 (Серия «Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах»).

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. (Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв.). — М., 1966 (САИ, вып. Е1—36).

- Кирьянов А.В.* История земледелия Новгородской земли X—XV вв. (по археологическим материалам) // Тр. Новгородской археол. экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 306—362 (МИА, № 65).
- Козловский А.О.* Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.
- Колода В.В.* Два салтовских комплекса из Государева Яра // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 73—81, 161—168.
- Колода В.В.* «Скарб» землеробських знарядь з городища Коропові Хутори // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2014. — С. 40—49.
- Колода В.В.* Клады городища Мохнач // Тр. IV (XX) Всерос. АС в Казани. — Казань, 2014а. — Т. II. — С. 339—343.
- Колода В.В.* О хозяйственных ямах со стандартизированными наборами предметов на салтовских поселениях // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Междунар. науч. конф. (Харьков, 30—31 октября 2014 г.). — Харьков, 2014б. — С. 54—55.
- Колода В.В.* Унікальний жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач-П // Хазарский альманах. — 2015. — Т. 13. — в печати.
- Колчин Б.А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология) // Тр. Новгородской археологической экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 7—119 (МИА, № 65).
- Краснов Ю.А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Левашова В.П.* Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1956. — Вип. 1. — С. 19—105 (Тр. ГИМ, вып. 32).
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958 (МИА, № 74).
- Магомедов Б.В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А.* Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988.
- Миролубов И.А.* Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 119—124.
- Мироненко К.М., Горбаненко С.А.* Скарб землеробських знарядь праці на Полтавщині // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 97—100.
- Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.
- Михайлина Л.П.* Нові матеріали з Ревнянського гнізда поселень райковецької культури // Від венедів до Русі. — К.; Харків, 2014. — С. 357—364.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В.* Рільництво слов'яно-руського населення межириччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Приймак В.В., Кропоткин А.В.* Отчет о работе Лівобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г. / НА ІА НАНУ. — № 1992/56.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Петрашенко В.О.* Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 32—44.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Пивоваров С.В.* Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. — 2010. — Т. 1 (29). — С. 41—54.
- Пивоваров С.В.* Дослідження слов'янського поселення VI—IX ст. поблизу с. Рідківці 2010 р. // ПССІАЕ. — 2011. — Т. 2 (32). — С. 22—37.
- Пивоваров С.В., Ільків М.В.* Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті // Від венедів до Русі. — К., 2014. — С. 345—356.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. посібник / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997.*
- Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Пономарев Л.Ю.* Хозяйственная деятельность населения салтовской культуры Керченского полуострова (краткий обзор археологических источников) // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012. — Вип. 2. — С. 67—78, 130—132.
- Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А.* Скарб виробів із заліза з околиць с. Хитці у Посуллі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2014. — С. 50—60.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.*
- Серов О.* Фастівщина в добу Київської Русі (історико-археологічний нарис) // Археологічні пам'ятки Фастів-

щини: проблема дослідження і охорони. — Фастів, 2001. — С. 113—137 (Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей. — № 10—11 за 1998 р.).

- Скоруход В.М.* Просторова структура Шестовицького археологічного комплексу в урочищі Коровель в кінці IX — на початку XI ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернігів, 2011.
- Сокол К.Ф., Зорин А.В., Пузикова А.И.* Жерновецкий клад железных изделий роменского времени // Славяно-русские древности Днепроовского Левобережья. Материалы конф., посв. 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 146—151.
- Сухобоков О.В.* До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 50—65.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Сухобоков О.В.* «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. — К., 2012.
- Тропин Н.А.* Сельские поселения XII—XV веков южных территорий Рязанской земли. — Воронеж, 2004.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Щербань А.Л., Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А.* Скарб виробів для збирання врожаю на Полтавщині // Археологічні дослідження Більського городища 2014. — 2015, у друці.
- Beranová M.* Zemědělství starich slovanů. — Praha, 1980.
- Beranová M., Lutovský M.* Slované v Čechách. Archeologie 6—12. století. — Praha, 2009.
- Henning J.* Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin, 1987 (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
- Kováč J.* Hromadný nález železných predmetov z Bratislavského hradného vrchu // Archeológia. — Bratislava, 2013. — 23. — P. 97—104 (Zborník Slovenského národného múzea. — R. CVII).
- Poleski J.* Małopolska w VI—X wieku: studium archeologiczne. — Kraków, 2013.
- Teodor D.Gh.* Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.
- Teodor D.Gh.* Reguinile Carpatu-Nistriene în secolele V—X d. Hr. // Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. — 1997. — P. 79—116.

Надійшла 09.06.2015

И.А. Готун, С.А. Горбаненко

КОМПЛЕКС ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОРУДИЙ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ БОЯРКИ

Сельскохозяйственный инвентарь славяно-русского периода в экспозиции Боярского краеведческого музея до недавних пор был представлен происходящими из окрестностей города двумя изделиями. Это широколопастной без видимой асимметрии плечиков втульчатый наральник и массивное черешковое чересло, эксплуатировавшиеся в составе кривогибильного рала с поставленным горизонтально к почве ральником, череслом и отвальной доской. Весной 2015 г. фонды музея пополнил набор орудий, выявленный поисковым отрядом «Корчагинец» при исследовании мест сражений периода Второй мировой войны на окраине города. Комплекс включает инструменты для обработки почвы и сбора урожая. Их состав по количеству и ассортименту может отображать типичный набор земледельческого инвентаря мелкого хозяйства — одной семьи. Обследование места фиксации находки позволило исключить существование тут древнего сооружения, а стратиграфическая ситуация предполагает дальнейшие разведывательные работы, но независимо от полученных данных можно утверждать о выявлении весьма неординарного памятника.

Набор включает отличающийся от предыдущего по метрическим показателям, но однотипный с ним сильно сработанный наральник. Подобные изделия на современной территории Украины появились в начале I тыс. и продолжали существовать во второй — третьей четверти I тыс., а разновидность, к которой принадлежит находка, получила широкое распространение в конце I — начале II тыс. и является наиболее характерной для археологических культур последней четверти I тыс. юга Восточной Европы. Она бытовала также в древнерусское время и позже, просуществовав до XIX—XX вв. Разомкнутая втулка и широкие плечики указывают на использование детали в составе кривогибильного рала с укрепленным широколопастным наконечником ральником, поставленным горизонтально к земле. Найдено также три втульчатых мотыжки, всем им свойственна незамкнутая втулка и рабочая часть прямоугольного сечения. Орудия известны со второй половины I тыс., но наиболее широкое распространение получили в его конце. Еще два изделия этого назначения имеют проушное конструктивное решение. Подобные инструменты на юге Восточной Европы появились в последней четверти I тыс., хотя возникновение похожих мысовидных выступов-щекавиц на обухах в случае с топорами отмечено исследователями для X в. Семь серпов, один из которых характеризуется более массивным лезвием и, вероятно, был изготовлен другим мастером, имеют классический вид; такие орудия бытуют до настоящего времени, а период широкого их распространения приходится на конец I тыс. Коса-горбуша также представлена типичным экземпляром, имеющим аналогии от черняховской культуры до XIX в. Период их широкого распространения — последняя четверть I тыс. и древнерусское время. Орудия в составе комплекса преимущественно сработаны, некоторые имеют следы ремонта. При

широкой хронологии бытования серпов и косы, принадлежность остальных изделий к концу I — началу II тыс. позволяет сделать вывод о бытовании всего набора в пределах райковецкой культуры — периода Киевской Руси.

Анализ информации о фиксации на территории юга Восточной Европы земледельческого инвентаря конца I — начала II тыс. позволяет утверждать, что эта категория находок не является многочисленной как на памятниках славян накануне образования древнерусского государства, так и в древнерусское и монгольско-литовское время. Это касается как отдельно взятых конкретных пунктов, так и целых микрорегионов. Еще меньше случаев выявления не отдельных находок, а сходных с описанным комплексов, хоть они и неединичные среди синхронных древностей на землях западных славян. Поэтому недавняя находка из окрестностей Боярки по праву может считаться весьма ценным источником по истории земледелия в регионе.

I.A. Gotun, S.A. Gorbanenko

SET OF AGRICULTURAL TOOLS FROM BOYARKA SUBURBS

Agricultural inventory of the Slavs-Rus period in the display of Boyarka Local Lore Museum was represented till recently by two items which come from the town suburbs. They are a wide-bladed spigot ard tip without a visible asymmetry of shoulders and a massive heft coulter which were used in the structure of an ard with a horizontally fixed iron ploughshare, a coulter, and a mouldboard. In the current spring, the Museum's collections were accomplished with a set of tools found by the searching group *Korchahinets* during the research at the battle-ground of the World War II period in the outskirts of the town. A set consists of tools for cultivation and harvest. Their structure with its number and assortment can reflect a typical set of agricultural inventory for small-scale farm, namely, for a family. A research at a place where the finding was recorded allowed the authors to exclude an existing of an ancient structure there, while a stratigraphic condition presupposes the further archaeological prospecting. Nevertheless, whatever data will be obtained, it can be stated that discovered is quite an extraordinary site.

The set includes a heavily processed ard tip which is different from the previous by its metrical indexes, although belongs to the same type. Such products appeared on the territory of modern Ukraine at the beginning of the 1st millennium and continued to be used till the second or third quarters of the 1st millennium, while the sort to which the finding belongs was widely spread at the end of the 1st and the beginning of the 2nd millennia and is the most peculiar for archaeological cultures on the south of Eastern Europe of the last quarter of the 1st millennium. It was used also later in Ancient Rus period and till the 19th—20th centuries. An open spigot and wide shoulders evidence that the detail was used in the structure of ard strengthened with a wide-bladed ploughshare which is fixed horizontally to the ground. Also three spigot hoes were found, all having an open spigot and a work part rectangular in section. These tools are known since the second half of the 1st millennium, but they were widely used at the end of it. Two more items of this purpose have an eye design. Such tools appeared on the south of Eastern Europe in the last quarter of the 1st millennium, though the inventing of similar cape-shaped projections-cheeks on butts in case of axes is recorded by the scholars for the 10th century. Seven sickles are of classic design, such tools are used till the present time, and the period of their wide usage is the end of the 1st millennium. One of sickles has more massive blade and was probably made by the other craftsman. Scythe-sickle is also represented by a typical sample having analogies dated from Cherniakhiv culture to the 19th century. The period of their wide usage is the last quarter of the 1st millennium and the Ancient Rus period. The tools in the assemblage are mostly processed; some are with the traces of repair. While the chronology of usage of sickles and a scythe is wide, the belonging of other items to the end of the 1st and the beginning of the 2nd millennia allow the authors to come to a conclusion that the whole set was used within the limits of Raikovetska culture of the Kyiv Rus period.

An analysis of information on the record of the agricultural inventory of the end of the 1st or the beginning of the 2nd millennia on the territory of south of Eastern Europe allow stating that this category of findings is not numerous both at the Slavs' sites on the eve of Ancient Rus state creation, and in the Ancient Rus and the Mongol-Lithuanian periods. It concerns both separate specific sites, and the whole micro regions. Fewer are instances of discovery of not single findings, but of sets similar to the described one, though they are not single among the synchronous antiquities on the lands of the Western Slavs. Consequently, the recent findings from Boyarka suburbs can be considered by right to be a valuable source for the history of agriculture in the region.